

Sen o encyklopedii

Od konce let dvacátých minulého století snila česká společnost o encyklopedii. Znamenala pro ni mnohem víc než prostý svod informací. „Vědecká encyklopedie jest nejvyšší vyvinutí logiky, ona vyměřuje stavbu jednotlivých věd a jejich souvislost podstatnou, ona jest analýs vědoucnosti lidské vůbec, její organikou,“ říkalo se o ní pateticky (LA PNP, fond Jan Křtitel Lambl, 4/Ch/7). Ale byla ještě něčím více. Ostatně znamená-li encyklopedie vždy úsilí o úplnost, o celistvé poznání, o uchopení veškeré lidské zkušenosti v celku, musela mít v české situaci svůj zvláštní, osobitý význam. Český svět se rodil ze soukromých záležitostí domácí a lokální komunikace právě úsilím o kompletnost, celistvost, univerzalitu. Měl-li se stát plně emancipovaným, musel v sobě obsáhnout lidskou zkušenost jako celek, musel dokázat pojmenovat ji česky a představit ji tak jako zkušenost českou. Encyklopedie a obecněji „encyklopedičnost“ se tak stala samozřejmě přiléhavým „jazykem“ pro tyto snahy.

Už na sklonku dvacátých let se ujal myšlenky české encyklopedie Palacký a domohl se u nejvyššího purkrabího Chotka povolení schůzek spolupracovníků (počítalo se s účastí asi tří desítek autorů). K první pracovní schůzce došlo pak v listopadu 1829 u Jungmannů, Palacký tehdy nastínil koncepci projektu, oborovými redaktory byli jmenováni Jan Svatopluk Presl, Josef Jungmann a ovšem i on sám. V následujícím roce – protože policejní ředitel Hoch nedoporučoval žádat o povolení nové společnosti – se „encyklopedisté“ připojili ke Společnosti muzejní jako Sbor ku vzdělávání řeči a literatury české (LITERATURA ČESKÁ 1905: 114–116). V *Časopise Českého muzea* dokonce vyšlo v roce 1833 jako ukázka několik hesel (Abeceda – Apatekárství, lékárnictví, líkárnictví – Balbín – Dampierre – Prokop Lupáč ze Hlavačova – Pivo – UKÁŽKY 1833).

Na počátku let čtyřicátých se vlna encyklopedického úsilí pozvedla znovu. U Šafaříků se sešel v roce 1841 nový okruh potenciálních spolupracovníků – Tomíček, Staněk, Rieger, Čejka, Amerling aj. – nad přípravou Malé encyklopedie české, systematické edice přehledových monografií různých oborů. Původní projekt českého „všenaučného slovníku“ stáhl k sobě postupně do nově budované instituce, Budče, Amerling. Amerlingovo snažení ostatně jako by bylo přímo

ztělesněním českého encyklopedického snu. Celé jeho životní dílo je vlastně svou podstatou encyklopedické, Karel Slavoj Amerling je typickým polyhistorem, univerzalistou, usiluje obsáhnout veškeré vědecké poznání a sní i o literatuře, která by se zasnoubila s vědou a byla vlastně „encyklopedická“: „Kdy cuvierský básník proslaví říši blaholepých letadel, kdy co celky je uchopíme... Kdo zmrtvýchvstání opěvá krystalů krásoleských, kdo více u nich než kámen spatří [...], kdo popěvá nám písně, jež čítáme na křídlech motýlův a krasoperných ženichů postromních u větrných krajjin; kdo ohenným bleskem pronikne hlubiny země, a vroucí citem tu světařínu faustových kouzel lučebných a silovních hlasati bude duchem věšteckým, kdo konečně vroucí duší opěvá tu veškerou přírody lasku; a ne zdanlivý rozpad její, kdo božskou výševýsost proudem rozháraných díků a divení proslaví“ (LA PNP, fond Karel Slavoj Amerling, příspěvek k heslu Byron v „dámské encyklopedii“). Také sama Budeč, jejíž stavba vyrůstala od roku 1838 na zakoupeném pozemku na Novém Městě na rohu ulice Žitnobranské a V Túních, byla podnikem vlastně „encyklopedickým“, Amerling ji ve svém věšteckém nadšení pojímal jako mnohostranný, ba všestranný ústav, jako soustředění dosavadního lidského poznání – veškerých umění, věd, řemesel, měla být encyklopedií české přírody a českého světa, knihovnou, muzeem, slovanským všeučilištěm, střediskem věd a umění, nakladatelstvím i nemocnicí, soustavou dílen a laboratoří, včetně prvního dagerytypického ateliéru v Praze; v budečské věži, která pak Amerlingovi sloužila později jako útočiště před dotírajícími věřiteli, byla vybudována meteorologická stanice a astronomická pozorovatelná. To, že se do Budče Amerling pokusil stáhnout i projekt českého naučného slovníku, bylo jen přirozeným dovršením jejího encyklopedického rázu.

Amerling přitom uvažoval nikoli o jednom, ale současně o třech encyklopedických projektech, o tzv. malém všenaučném slovníku, dvojdílném, který považoval za nejnaléhavější, o „velkém slovníku“, jehož plán přejal z minulých let a k němuž malý slovník měl být vlastně průpravou, a konečně o „větším všenaučném slovníku pro ženštiny“. V Budči se rodil svérázný „encyklopedický ústav“, který měl soustředit organizační práce českých encyklopedických aktivit. Provolání, jímž se obrátil na veřejnost v příloze časopisu *Květy* v červenci roku 1843, bylo podepsáno jménem, které mělo hlásat institucionální ráz podniknutí – „Spisovatelstvo všenaučného slovníku, na Novém

Městě v Budči, č. 525“. Tvrdí se tu, že „nenepatrná částka“ přípravných prací již byla provedena, že Antonín Jungmann a Jan Svatopluk Presl předali do Budče své materiály z oboru lékařství a přírodní vědy, že Tomáš Burian zaslal hesla z oboru vojenství, že Zap z Haliče pořídil řadu hesel polonistických a mnozí další alespoň přislíbili spolupráci – Josef Jungmann v oblasti biografických hesel o starších spisovatelích, Šafařík u hesel z oboru bájesloví, Hanka numismatiky, paleografie a heraldiky, Havránek (zjevně křížovník František Havránek), Votýpka (Josef Slavín Votýpka), Škoda (asi Jan Karel Škoda) přislíbili prý hesla z oboru náboženství a pedagogiky atd.

Podrobněji píše Amerling (o jeho autorství není pochyb) v prohlášení o dalším slovníku, kterým má být „slovník pro ženské“, a uvádí, že nad ním již skoro tři roky soustavně pracuje skupina „vroucích a spanilomyslných vlastenek“, že nyní se již připravují ocelorytiny, které jej budou doprovázet (úkolem byl pověřen jeden z členů budečské komunity Václav Merklas). Výslovně se také obrací ke „spanilomyslným paním i děvám po našich vlastech rozptýleným“ s žádostí o pomoc. „Svět jest nyní světem společnosti, nikoli jednotlivců,“ argumentuje aforisticky a dobově příznačně (AMERLING 1843). V nedatovaném dopise Zapovi, tehdy stále ještě působícímu v Haliči (snad z konce roku 1843), Amerling počet žen podílejících se na slovníku upřesňuje na tři desítky (LA PNP, fond Karel Slavoj Amerling, Amerling V. Zapovi, b. d.).

Veřejně nebyly spolupracovnice projektu jmenovány, nicméně obecně se vědělo, že autorským jádrem podniku je ženský kroužek, který se scházel zřejmě již od sklonku let třicátých nejdříve u Staňků, kde v rodině své sestry bydlela po smrti své matky Antonie Rajská, pozdější hlavní organizátorka jak schůzek, tak i prací na encyklopedii (RAJSKÁ-ČELAKOVSKÁ 1872: 29–30). O počátcích tohoto kroužku nemáme přesné zprávy a také datem jeho vzniku si nejsme příliš jisti – Hurban, který doputoval v létě 1839 ze Slovenska do Prahy a v knižně vydaném cestopisu pak podal svědectví o zdejším vlasteneckém ruchu, si sice povšiml Rajské, její skvělé hry na klavír a zpěvu v salonu u Staňků, okouzila ho její recitace Kollárových znělek a *Rukopisu královédvorského*, a přestože ho to podnítilo k úvaze o úloze žen v národně emancipačním hnutí, o žádných schůzkách vlasteneckých paní a dívek nevypravuje (HURBAN 1983, I: 94). Iniciátorem vzniku kroužku byl podle pozdějšího sdělení Rajské Amerling, který nabídl, že bude pro vybrané ženy pořádat

všeobecně vzdělávací přednášky. Policejní vyšetřování rušných slovanských styků zahájené ve Vídni na podzim roku 1840 a brzy přenesené do Prahy zřejmě podle některých náznaků pravidelnost schůzek načas přerušilo (RAJSKÁ-ČELAKOVSKÁ 1872: 39) a v roce 1841 se pak kroužek uchyluje pod ochrannou ruku Johany Fričové, druhé sestry Antoniiny, v bytě u Fričů. Na přestěhování schůzek mohla mít vliv také prohlubující se nedůvěra mezi Amerlingem a Staňkem, o níž se dovídáme z Amerlingových dopisů. Zhruba v téže době zřejmě Amerling s Rajskou využili kroužku jako vhodné základny pro přípravu encyklopedického podniku. Zdá se, že kroužek měl také své vlastní finanční zdroje (ve zmíněném listu Zapovi už Amerling hovoří o poměrně slušné „kase“, kterou mají encyklopedistky k dispozici – nabízí mu v krajním případě odsud i proplacení jeho příspěvků), rozhodně rozpočet rodiny dr. Friče nebyl těmito schůzkami nijak dotčen, jak nám dokládají dochované, podrobně den po dni vedené domácí účty (LA PNP, fond Josef Frič). Z dobové korespondence a pozdějších pamětí si lze alespoň částečně odvodit, které ženy kromě Rajské a Johany Fričové se těchto přednášek účastnily, Frič v *Pamětech* tvrdí, že celá tehdejší pražská vlastenecká ženská špička, a přímo jmenuje Annu Vlastimilu Růžičkovou, Annu Hlavsovou, Vilemínu Volfovou, Františku Svobodovou a Josefu Machotkovou a také „přesličné dvě dcerušky prof. Němečka“ (FRIČ J. V. 1957: 86). Z většinou útržkovitých poznámek v dobových dopisech víme o Tereze Laadtové, o Marii Hoškové, Barboře Štětkové, Marii Vidimské, Eleonoře Jonákové.

Není, zdá se, bez souvislosti s činností tohoto kroužku, že v tomto období jsme obecně svědky nápadného vzestupu publikačního úsilí žen, přičemž vrcholem této vlny jsou léta 1842–1843, tedy právě léta nejhorečnější práce na ženském slovníku. Literárně tehdy vystupuje na scénu Františka Svobodová pod maskou Marie Čácké (od roku 1838), Tylovi posílá anonymně do *Květu* své příspěvky – básně i sebevědomé obhajoby práv žen – tajemná „K. N. Slovanka“ (1841). Nebyl bych příliš překvapen, kdyby se za tím jménem skrývala mystifikace právě některé členky ženského spolku a kdyby – dovolím si popustit uzdu fantazii – ono „K. N.“ znamenalo třeba Klotylda nebo Karolina Němečková). Jako literátky se tehdy představují Vlastimila Růžičková, Jaroslava Štětková pod pseudonymem Litněnská a Zdena Němečková. Ženy se také v roce 1843 přímo ujímají třetího ročníku almanachu *Pomněnky*, vydávaného k českým plesům, a v seznamu

autorek opět zazní jména, o nichž víme či alespoň tušíme, že patřily ke kroužku. Ženské intelektuální a vlastenecké projevy nacházely odezvu ze strany mužů – v *Květech* se *Pomněnky* dočkaly pochvalné recenze (ŠTORCH 1843: 15) a František Plaček z Mladé Boleslavi, kde byl tehdy koncipientním praktikantem při krajském úřadu mladoboleslavském, odpověděl básnickým ohlasem: „Vašich srdcí živý plamen | ohřívá i dálné kraje; | tenť je věru tupý kámen, | kdo tím ohněm neroztaje! || Nade Vlastu Vaše sláva! | Vlasta muže zneuctila | Vaše mysel svatá práva | mužům konat usnadnila“ (PLAČEK 1843: 1). V létě 1843 vyšla v *Květech* Kytka Ivana Čecha (z jejího autorství bývá podezříván nejspíš právem Pichl, spolutvůrce mystifikace s Čackou a pozdější manžel Františky Bohunky Svobodové). Šlo o cyklus devíti básnických nápisů věnovaných předním českým vlastenkám – Bohuslavě (tj. Rajské), Vlastimile (tj. Růžičkové), Bohunce (tj. Svobodové), Sestrám N., Jaroslavě (tj. Štětkové), „skromné“ Marii H. (tj. Hoškové), Milině (tj. Hlavsové), Antonii F. (snad Florianové), Bohdance (tj. Vidimské). Mimochodem: Havlíčka, který si jej přečetl v Rusku, nesmírně ten nasládlý opus v *Květech* pobavil a složil naň jakoby ústy ženy parodii, kterou mu však tehdy nikdo v Čechách nevydal.

Sama encyklopedie, na které účastnice kroužku pracovaly, se považovala za nedochovanou. Vlasta Kučerová ve své dávné monografii *K historii ženského hnutí v Čechách* (Brno 1914) ji už na počátku našeho století marně hledala a nakonec kapitulovala: „Doufejme, že snad časem bude někdo šťastnější v tomto pátrání a objeví tento drahocenný dokument Amerlingovy a ženské práce a osvětlí ještě jasněji neosvětlenou čílost této časové periody a ocení její praktickou pozitivnost této práce (sic!), jež vynikala nad svou současnost a jež nám upravovala silnice“ (KUČEROVÁ 1914: 37). Podle dopisu, kterým se Amerling obrátil na Rajskou před její svatbou a odchodem do Vratislavi a v němž ji žádal o vrácení své milostné korespondence a o předání materiálu ke slovníku s tím, že na něm bude v budoucnu dále pracovat, jsem se rozhodl pokoušet štěstí a propátrat dosud nezpracovanou rozsáhlou pozůstalost Amerlingovu v oddělení Literárního archivu Památníku národního písemnictví na Starých Hradech u Jičína. Ukázalo se, že Rajská, přestože nevyhověla Amerlingovi ve věci jeho korespondence a sentimentálně si ji ponechala (pouze od něho přijala dopisy vlastní), materiály slovníku skutečně vydala. „Drahocenný dokument“ se pak skutečně v jednom z osmi desítek kartonů Amerlingovy pozůstalosti objevil.

Nález encyklopedie dovoluje učinit si přesnější představu o celém podniku. Především – k dokončení měl rozhodně daleko. Dochovaný soubor hesel je sice poměrně rozsáhlý (RAJSKÁ-ČELAKOVSKÁ 1998), ale souvisleji jsou zpracována pouze písmena z první půle abecedy. Přestože v Amerlingově korespondenci nacházíme prohlášení o soustavné redakční práci nad encyklopedií, dochovaná hesla nevykazují příliš známky redakčního sjednocování po stránce jazykové ani stylistické a konečně nenesou ani známky výraznějších korektur pravopisných. Dílo se navíc od počátku odřeklo původnosti. Přestože provolání „Spisovatelstva všennaučného slovníku“ v *Květech* rozhodně odmítlo možnost vytvořit český encyklopedický slovník překladem v obavě, že by přestal být „knihou československou“ a nebyl již „slovanským duchem prodchnutý“ (AMERLING 1843), dámská encyklopedie je jednoznačně závislá na cizí, tj. neslovanské předloze a tou je desetisvazkový *Damen Conversations Lexikon*, vydávaný Karlem Herlošem-Herloszsohnem v Lipsku v letech 1834–1838. Česká verze přejala z Herloszsohnovy předlohy i základní úsilí přitáhnout k spolupráci na encyklopedii i ženy – právě Herloszsohn se totiž přihlásil hned v záhlaví svých svazků ke spolupráci s řadou „učenců a spisovatelek“ („in Verein mit Gelehrten und Schriftstellerinnen“). Herloszsohn dále inspiroval český podnik svým důrazem na *ženský aspekt* encyklopedie – svým zájmem o ženské reálie („Das weibliche Interesse“) – vyhlásil a podrobněji vysvětlil své stanovisko v úvodu ke svému konverzačnímu slovníku (s. III). Ženským hlediskem zdůvodňuje větší akcent kladený na téma mytologie, které prý odpovídá ženské fantazii, a na témata náboženská: „Grundgesetz der Religion ist die Liebe, das Forum der Liebe aber sind die Frauen“ (s. IV). Podobně zdůvodňuje větší živost a neakademičnost podání historické látky a soustředění na život žen v jednotlivých zemích v heslech zeměpisných (s. IV–V). Ženský aspekt Herloszsohnovi určoval také výběr biografických hesel, redaktor dával přednost jednoznačně ženským osobnostem, z mužů byli řazeni jen ti světově nejproslulejší a ti, kteří nějak „prospěli ženám“ (s. V). Slovník se vyznačoval výraznějším zájmem o umění a v oblasti věd se dotýkal především oblastí vnímaných jako zvláště přitažlivé pro „krásnou pleť“ (dietetika, botanika). Herloszsohna zajímá ve slovníku toaleta, luxus a móda, naopak z kuchařského umění zařazuje jen exotická témata – běžná témata z oboru stravování výslovně odkazuje na kuchařské příručky.

Také rytiny slavných žen na předsádkách, kterými Herloszsohn nechal svůj slovník vyzdobit (Jana z Arku v sv. 1, Kleopatra ve sv. 2, Jakobina Holandská ve sv. 3, francouzská spisovatelka, hraběnka de Genlis ve sv. 4, svatá Alžběta Francouzská ve sv. 5, Luisa, královna pruská, ve sv. 6, herečka Sophie Müllerová ve sv. 7, Rahel, manželka Karla Augusta Varnhagena von Ense, ve sv. 8, podivínská a dobrodružná lady Esther Stanhopeová ve sv. 9 a Venuše v závěrečném sv. 10), Amerlinga vedly k záměru opatřit i dámskou encyklopedii českou podobnými rytinami. Závislost na Herloszsohnově předloze vysvětluje ostatně, proč se tak často v souvislosti s pracemi na encyklopedii objevuje v korespondenci mezi Rajskou a Amerlingem slovo „překlad“. Dámská encyklopedie byla skutečně především překládána, provádělo se pouze drobné korigování hesel a doplňování slovníku o českou nebo slovanskou látku. Herloszsohn-Herloš, jakkoli sám českého původu a pražský rodák, českou látku využíval v slovníku zaměřeném na německou čtenářku samozřejmě jen okrajově. Jen výjimečně encyklopedie prozrazuje vydavatelův citový vztah k rodišti (například třeba heslo *Böhmen*, které hovoří o slovanských obyvatelích země, „Czechen“, a o sličných ženách, v nichž dosud žije duch Vlasty a jejích bojovných družek), slovanská látka je zařazována především tehdy, oslovila-li významněji západní Evropu (například heslo Tomaševská věnované tehdy proslulé hrdince polského povstání z roku 1830). Doplnovala se hesla životopisná (Berková), hesla z českého a slovanského místopisu (Beroun, Beskydy), dějin (Alžběta, manželka Jana Lucemburského), české a slovanské reálie (Český trest, Daliborka). U některých českých a slovanských témat se Herloszsohnův slovník jako zdroj nepřijímá, přestože příslušná hesla obsahuje, a jsou zpracována z jiných pramenů (Drahomíra, Dněpr).

Úpravy překládaných hesel podobně směřují v prvé řadě k posílení česko-slovanského tématu. Například v hesle Břetislava (tj. Bratislava) se zcela pomíjí maďarský název *Posony* a doplňuje se významný dodatek: „Od roku 1820 jest zaražena stolice veřejná jazyka českého ku vzdělání kazatelů slovenských vyznání evangelického. Prvním profesorem byl Palkovič, nyní Ludjevit Stur (sic!). S radostným srdcem vyhlídá Slovensko na tento blahoplný ústav a zárodek všeho dobrého a čistonárodního. Zámek břetislavský v stavbě podobá se slupskému a slohu jest čistoslovanského.“ V hesle Tomaševská (Tomaszewska, Antoinette) se výraz „Liebe zur sarmatischen Volkstümlichkeit“ zaměňuje „nejvroucnější láskou k slovanské národ-

nosti“. V hesle Eden se k řeckému, latinskému a německému ekvivalentu pojmu dodává významně, že Slované mají vlastní pojmenování *ráj* (ironická poznámka o „nesmyslných domněnkách“, „například že by ráj býval v severním Prusku“, je však proti očekávání překladem z Herloszsohna). Do hesla Abbé se kromě úvah etymologických doplňuje i poznámka, že také „náš nezapomenutelný Dobrovský sloul *abbé*“. K heslu Byron se připojuje – v rukopise bohužel zkomolená a nečitelná – poznámka o jeho následovnicích v Německu a v Polsku, ale také poznámka o Puškinovi a Máchovi. Mimochodem, pozoruhodný, byť chaotický interní komentář Amerlingův připsaný k heslu jednoznačně vyjadřuje touhu po odstupu od Byronova zjevu a pokouší se formulovat ideální podobu „slovanské poezie“ jako poezie pozitivní a proti tříšticímu a fragmentarizujícímu rozervanectví sjednocující, univerzalistické – a ve svých důsledcích (jak už bylo řečeno) „encyklopedický“ pojaté.

Jindy bývá motivace úprav složitější – například při zpracování hesla Jan Hus (z německé předlohy Huss, Hussiten) se jednak upřesňují a obohacují české reálie, ale prosazují se tu zřejmě i ohledy na rakouskou cenzuru a na katolický výklad kostnického procesu a konečně i jinde patrné přehodnocování „silových“ řešení v české tradici. K heslu připojuje jeho upravovatelka Vlastimila Růžičková výmluvně: „Než podle věčného zámyslu Všehtvůrce, dárce všeho náboženství, Čechy nyní jsou hluboce katolické, tentýž národ, který ondy pro nadsmyslnou říši myšlenek tak náramně a s takovými ztrátami bojoval! – Tak lidé míní a pán Bůh mění.“

„Ženský aspekt“, spojený se „slovanským aspektem“, který tehdejší encyklopedický projekt charakterizoval, se tehdy spojoval také s osobitým „aspektem budečským“ či, chceme-li, „amerlingovským“, který se vyznačuje na jedné straně eklektickým přebíráním informací, ale i jejich podivínským odvozováním z jediného symbolického, mytologizujícího podloží. Do středu pozornosti se tak dostávaly oblasti, které snadněji podléhají symbolickému výkladu – bájesloví, jazykozpyt a v jeho rámci především etymologie, botanika (v té je zdůrazněn – v ženské salonní encyklopedii ostatně přijatelný – moment „květomluvný“, je mu však přiřknuta neobvykle významná úloha). Také jazyk hesel je značně poznamenán budečskou a osobně amerlingovskou jazykovou praxí – Karlem Slavojem Amerlingem zakládaná budečská komunita byla základnou silně umělého jazyka, jehož výlučnost tehdy zarážela. Čelakovského polemická poznámka

v *Růži stolisté* (1840) o „jistých mezích“ jazyka, které nemají být rušeny („Na to Amerlingu můj, | s pány bratry pamatuj!“ – ČELAKOVSKÝ 1847: 52), je toho dokladem. Přesto se tento jazyk šířil, ať již v přednáškách pro řemeslníky nebo v odborných i jiných textech, které v okolí Budče vznikaly – včetně textů literárních (například silně ovlivňoval i poezii stálého člena budečské komunity Josefa Jaroslava Kaliny). Tento jazyk navazoval také styk s jinými jazyky: filozofickým diskurzem klácelovským a štúrovským či s básnickým jazykem slovenského mesianismu (Samo Hroboň). Také encyklopedie představovala jeden z žánrů (mimochodem podobě tohoto jazyka poměrně dobře přílehlavých), kterými se tento jazyk měl šířit. Byl to jazyk jistě křečovitý a velice rychle se vzápětí dostal do izolace a stal se okrajovou raritou na cestě k moderní, slohově rozrůzněné češtině, nakonec se dokonce vůbec nepodílel na skutečně uskutečněných českých encyklopedických projektech pozdějších. Na poli pokusu snah o „všenučný slovník pro ženštiny“ sehrál však tento jazyk přece jen pozoruhodnou úlohu.

Nález rukopisné encyklopedie se značným podílem hesel podepsaných nám dovoluje učinit si přesnější představu o autorských podílech – dovidáme se nově o autorské spolupráci Barbary Miloslavy Brádkové (dochováno 15 podepsaných hesel), překvapuje nás pět desítek hesel podepsaných Marií Hoškovou, jsou tu hesla Josefy Machotkové, množství hesel podepsaných sestrami Němečkovými. Je tu také desítka hesel podepsaných Antonií Rajskou, trojice hesel podepsaných Štětkovou, dvojice hesel s podpisem Růžičkové, téměř dvacítká hesel od Vidimské a dokonce jsou tu i dvě hesla zpracovaná Boženou Němcovou – jejím jménem jsou podepsaná dvě hesla: *Iris* a *Iassi*. Jsou to hesla stručná a celkem rutinně přeložená z Herloszsohnovy předlohy. Přesto jde o fakt zajímavý a zasluhující malou odbočku, protože zpřesňuje pohled na čas prvního pražského pobytu legendární české spisovatelky. Připomeňme si: manželé Němcovi se přestěhovali z Polné do Prahy, do domu U zeleného stromu na Poříčí na podzim roku 1842, v době, kdy Barbora, manželka Josefa Němce, již čekala brzké narození čtvrtého dítěte, syna Jaroslava (narodil se 2. října 1842). Němcová prodělala vážnou nemoc, která ji spolu s mateřstvím poutala k domovu, ale přesto se seznamuje s pražskou vlasteneckou společností a v únoru příštího roku již na sebe upozorňuje na českém plese. Shodou okolností je to právě ples, ke kterému kroužek vlastenek připravil společné vystoupení v toho

roku již třetím ročníku plesového almanachu *Pomněnky na rok 1843*. Mezi ženami, které se objevují v seznamu autorek (B. Svobodová alias Marie Čacká, Marie Pospíšilová, Vlastimila Růžičková, Antonie Rajscká, Magdalena Dobromila Rettigová, Antonie Šemerová, již zemřelá Ludmila Tichá, Antonie Salová, Zdenka Němečková, Milada Němečková, „Zdenka z Vlasti“, Milina Hlavsová, Nina Herbstová, Marie Hošková a K. N. Slovanka), převažují jména, o nichž víme, že patřila členkám kroužku a z nichž mnohé nacházíme také pod hesly „všenaučného slovníku pro ženské“.

Literární historie zaznamenávala sice, že se Němcová pohybovala v okruhu Bohuslavy Rajscké⁶¹ (hlásila se k ní ostatně až do její smrti v roce 1852 jako ke své přítelkyni a dopisy adresované Rajscké, mimochodem i ten, který tak rozhodujícím způsobem zasáhl Antonii Bohuslavě do života a přivedl ji k rozhodnutí pro sňatek s Čelakovským, patří k nejstarším dochovaným listům Němcové). Doložená spolupráce na encyklopedii však napovídá přimknutí nejen k Antonii Rajscké, ale skrze ni také k Amerlingově Budči mnohem těsnější, než se dosud předpokládalo.

V později Němcovou načrtnuté osnově vlastního životopisu se k počátku jejího prvního pražského pobytu vztahují poznámky: „Do Prahy – Příjezd do Prahy – první známosti – přijetí do vlasteneckého spolku – U zeleného orla⁶² – Nesmím já číst? – Smutné časy – Jaroslav – Český bal – Nebeský, Čejka a Pomněnky“ (NOVOTNÝ 1951: 111, 363). Zmíněný „vlastenecký spolek“, do něhož byla přijata, byl vysvětlován Miloslavem Novotným jako Maticе česká. Jenomže do Maticе české přísně vzato nevstoupila Němcová, ale Josef Němec. Přímé členství žen v Matici bylo ostatně velmi vzácné. Z účastnic ženského kroužku patřila ke členkám Maticе jen Antonie Rajscká (od roku 1842), teprve později, roku 1848, z „budečských žen“ přijala členství ještě Eleonora Jonáková – žádná další již ne (pokud se ovšem některá z nich neukrývá pod nejasným krycím

61) Mojmír Otruba, který ve své monografii o Boženě Němcové tuto vazbu zaznamenává i s oceněním intelektuálního potenciálu Rajscké, naznačuje opatrně, že besedy kroužku českých vlastenek mířily „zřejmě dál“ nad standardní biedermeierovský ideál vlastenky. Zdá se, že nález rukopisu encyklopedie dovoluje tvrdit, že tu šlo již o víc, než pouhé směřování (OTRUBA 1962: 39).

62) Miloslav Novotný poznámku týkající se domu U zeleného orla vysvětluje jako přepsání místo správného „U zeleného stromu“, což byl název domu, kde Němcovi Na Poříčí bydleli.

jménem „Skromná družka Slávy dcery nad Vltavou“, jež na seznamu zakládajících údů Matice nacházíme). Josef Němec se navíc stal členem Matice až 14. července 1843, deset měsíců po narození syna Jaroslava (TAMTÉŽ: 98), tedy v době, kdy už byla Němcová jednoznačně s „ženskou Budčí“ spojena. „Vlastenecký spolek“, o němž se v náčrtu vzpomínek píše, byl tedy mnohem pravděpodobněji právě ženský kroužek kolem Antonie Rajské, ve kterém se tehdy již horečně pracovalo na encyklopedii.

Přihlášení Němcové k „ženskému kroužku“ máme konečně dávno doloženo, aniž si to uvědomujeme, v notoricky známém textu, totiž v první publikované básni Němcové Ženám českým (NĚMCOVÁ 1957: 9–10). Báseň není osobní výzvou výjimečné, „probudilé Češky“ „Češkám neprobudilým“, jak bývá zpravidla zjednodušeně vnímána ve stopách až příliš rané patetizace Němcové jako „ženského Tyrtaia“ z úst zamilovaného Nebeského (TAMTÉŽ: 511). Báseň není v této chvíli ničím jiným než jedním z mnoha hlasů, kterými se na tehdejší české literární scéně na přelomu třicátých a čtyřicátých let ženy vehementně ozývají a o nichž jichž byla řeč. Ani téma „nové úlohy ženy“, které Němcová nastoluje, není na pozadí vlny tehdejších ženských básnických pokusů ničím ojedinělým. Veškerá literární tvorba žen těchto let byla přece formulací „nové úlohy ženy“ a společné vystoupení v *Pomněnkách na rok 1843* bylo přímo manifestem této nové úlohy (už proto byly do projektu vtaženy také ženy mimo vlastní okruh „kroužku“, předchůdkyně této nové podoby ženství – ať již M. D. Rettigová nebo nedávno zemřelá Ludmila Tichá): žena skrze vlastní literární texty vystupuje veřejně jako „literátka“, „básnířka“, nikoli jako bytost upoutaná tradičními úkoly v hranicích domova. Navíc vystupuje jako literátka česká a tedy jako činorodá účastnice národní emancipace – české a slovanské téma, přesněji řečeno téma citového vztahu k „vlasti“, „české řeči“, „národu“ a ke „slovanství“, je důsledně přijato jako nejnvtirnější součást ženina světa. To všechno ženské básnické pokusy na rozhraní let třicátých a čtyřicátých implikují už jenom tím, že jsou psány ženami, že jsou texty literárními a že jejich jazykem je čeština a nikoliv němčina.

Ovšem jednotlivé básně almanachu – bez ohledu na to, že byl vlastně almanachem plesovým, a tedy „zábavným“ (byl mj. opatřen i tanečním pořádkem) – navíc často tuto implicitní manifestaci přímo tematizovaly. Autorky se často ohlašovaly příznačně vlasteneckou tematikou (K. N. Slovanka: Věnování, Marie Čacká: Česká

země), ale také přímo deklarovaly zvláštní, „ženský“ vztah k ní (Milada Němečková: Češka jsem!). Přízračně zachází například Zdenka Němečková nebo Nina Herbstová s národní symbolikou barev. Herbstová (báseň Český znak) vychází z dvojtónu bílé jako symbolu ženské nevinnosti (lilie) a rudé jako symbolu studu, ruměnce (růže) a formuluje svou vizi potřeby přesahu osobního údělu (jednoznačně přitom definovaného jako úděl ženský) metaforou, která pomíjivost obou květin ruší ve věčných hodnotách symbolizovaných českým znakem a národními barvami:

Krásná jesti barva běloskvoucí,
krásněť rovně červánkové rdění,
krásné, pak-li obojí se v zvoucí
ku radosti spojí sjednocení;

krásné-tě, když dívce kvete v tváři
bělost nevinnosti s panny studem, –
krásněji a hrději však září
stříbrolesklý lev náš v poli rudém.

Svadnou lilje, ruměnc i zbledne,
láskou zhoucí oheň růží shoří:
lev náš ale se co hvězda zvedne,
stříbrolesklá hvězda v různě zoří!

(POMNĚNKY 1843: 36–37)

Zdenka Němečková (v básni Tři kvítka) – celých pět let před rokem 1848, kdy tato symbolika načas zdomácněla jako radikálnější projev českého patriotického postoje vedle oficiálních zemských barev – sáhla přímo ke slovanské trikoloře. Buduje ji podobně z konvenčních květinových motivů patřících k tradiční dobové stylizaci ženy (růže, lilie, pomněnka), smysl konvenční květomluvné symboliky přitom značně proměňuje. Růže jako symbol lásky a lilie jako symbol nevinnosti se stávají současně symbolem lásky k vlasti a sebeobětování, zatímco pomněnky, ustálený symbol milenecké věrnosti, symbolizují i stálost vlasteneckého citu (POMNĚNKY 1843: 30n.).

Podobně se pracuje s dalšími tradičními ženskými emblémy, obraz ženina srdce jako pevnosti je spojován s patriotickými ideologismy (Zdenka z Vlasti: Upevnění, POMNĚNKY 1843: 32n.), téma lásky jako poslání ženy je podmiňováno aktivním češtvím mužského

partnera (Antonie A. Šemerová: Základ lásky, POMNĚNKY 1843: 21–22). Z toho prostupování tradiční ženské emblematicky s motivy nacionálními se pak odvíjí přímé formulování nové ženské role – ta je výslovně rozšířena o rozměr vlastenecký, o potřebu aktivní účasti na národní emancipaci (Františka Božislava Svobodová: Sestrám, TAMTÉŽ 1843: 3–4). Rozšiřování „ženského aspektu“ o aspekt „vlastenecký“ se tu přitom zřetelně přetváří v opačný proces.

„Probuzení vlasti“, „její zmrtvýchstání“ (ústřední české obrozen- ské ideogramy) je obohaceno o téma probuzení a zmrtvýchstání ženského (Marie Hošková: Hlas vlasti, Bohuslava Rajska: Ze zimy k jaru). Rajska jde dokonce v tomto ohledu ještě dál. Celého rejst- říku tradičních vlasteneckých emblémů spojovaných bezprostředně s identitou národa („Vltava“, „spánek“, „probuzení“, „jaro“) je u ní využito přímo a naplno k vyslovení ženského údělu. Píše se tu o „dří- majících duších“ žen, o jejich „dlouhém spánku“, píše se tu o „před- sudcích“, které ženy poutají, o jejich „vzkříšení“ – ta báseň budova- ná kolem ústředního obrazu Vltavy osvobozující se v předjaří z pout ledu už vlastně vůbec není o „probuzení národa“, je čistou deklarací ženské emancipace, teprve v závěru vztaženou k obecnému vlaste- neckému úkolu (TAMTÉŽ: 14–15).

Báseň Němcové na tomto pozadí není rozhodně v žádném ohle- du výjimečným textem. Její pojetí „ženského tématu“ není koneč- ně ani nejradiálnější – pohybuje se zhruba řečeno kdesi uprostřed škály, kterou předestřel ženský plesový almanach. Němcová vychází z tradičně vymezené role ženy, jejíž rámec: „srdce“ (láska) a „ma- teřství“ („Dítě! – toto jméno sladké | ženě nebem daný dar“) nebo „výchova dětí“ pak jen rozšiřuje o závazný aspekt vlasteneckého po- slání. Hovoří o povinnostech ženy, nikoli o jejich právech nebo o je- jím znevlnění – jak činí v almanachu Rajska, která v té době také osobně prožívá svár mezi rozhodnutím pro životní cestu vdané ženy a svobodou ženy svobodné a nezávislé. O rok později o tom Rajska napíše svému důvěrníkovi Antonínu Markovi, když se rozhodla od- mítnout jak slovenského básníka Hroboně, tak zakladatele Budče Karla Slavoje Amerlinga: „mužatka měla být upoutána v okovy [...] Né, né, to nešlo; mužatka se vzkřísila, nabyla nových sil k životu, a ačkoliv srdce trne jí od bolestné rány, ačkoli oči slzejí, předce je opět mužatkou! ... Není to vina Slavojova ani má, nybrž osudu, kte- rý neodvratitelný nad námi vládne. – Světu, národu mému a vlasti své obět tuto přináším. – Mužatka stojí opět ve světě širém osaměla,

náležící všem sestřám a bratrům svým stejně, ač i srdce posud krvácí a bolestně svírá..." (LA PNP, fond F. L. Čelakovský, Antonie Rajská Antonímu Markovi 24. 3. 1844). V tomto okamžiku je pro nás vedlejší, že za pár měsíců Rajská své rozhodnutí zvrátí, provdá se za vdovce se čtyřmi dětmi a zřekne se (kromě členství v Matici, které si podrží jako samostatné osobní členství i po sňatku – což je ovšem výmluvné) veškeré veřejné činnosti a že naopak Němcová svým vlastním životem vstoupí do ostrého konfliktu s obvyklým vymezením společenské role ženy. Tehdy, v první polovině roku 1843, Němcová prostě v žádném ohledu není „zasvětitelkou“, ale pouhou „adeptkou“, stavící se svou básní dodatečně po bok družkám, které jsou již vnímány jako vyhraněná a osobitá pospolitost.

Jistě – některé básně almanachu přímo naznačují své „spolkové zázemí“, vypovídají o „ženském kroužku“, z něhož vyrůstají, ať již pouhým faktem účasti na společném edičním podniku či v zřetelnějším náznamu (Františka B. Svobodová: Sestrám: „Sestry slavské sestupme se blíže“, POMNĚNKY 1843: 3), nebo dokonce přímo, jako je tomu v básni Antonie Bohuslavy Rajské („Tak i svatý oheň lásky | duše naše opojil, | vazbou jedné pevné pásky | v potěšný nás věnec svil“, TAMTÉŽ 1843: 14– 15).

Báseň Němcové, adresovaná „ženám českým“, na první pohled nic takového nenaznačuje. Jenomže vykročíme-li z mezí vlastního textu a přihlídneme-li k faktům „vnětetovým“, vypadá situace překvapivě jinak. Literární debut Němcové vyšel v *Květech* 5. dubna 1843, a to datum není tak nevinné a nic neříkající, jak se dosud vykladačům Němcové zdálo. Přesně téhož dne se totiž „kroužek dam“, jakkoli už delší čas působil jako součást budečského projektu, sešel poprvé nikoliv v soukromí u Fričů, ale právě v prostorách Budče, kde pro ně byly v březnu konečně připraveny „dvě chýže“, tj. místnosti.⁶³

Báseň *Ženám českým* tak obsahuje pod povrchem obecného apelu k českým ženám ještě velice konkrétní oslovení nových přítelkyň z vlasteneckého ženského kroužku u příležitosti dne, který se měl stát významný v jejich dosavadní historii: v den, kdy vystoupily z prostoru soukromého salonu na veřejnost. Nic na tom nemění skutečnost, že zřejmě právě vystoupení kroužku na veřejnosti se stalo

63) Srov. dopis z K. S. Amerlinga A. Rajské ze dne 28. 3. 1843 s informací o svolání schůzky kroužku dam v Budči a dopis A. Rajské A. Markovi ze dne 12. 4. 1843, kde se krátce charakterizuje jejich náplň (oba dopisy jsou uloženy v LA PNP, fond F. L. Čelakovský; k dataci viz též NOVOTNÝ 1960: 107).

jedním z důvodů pro zákrok úřadů proti Budči a jejímu věšteckému Učíteli. Policie provedla v budově na Velký pátek 14. 4. 1843, několik dní před oslavou císařových narozenin, prohlídku, při které zabavil nadkomisař Richter a komisař Kröger řadu písemností, a po celý duben pak probíhalo vyšetřování rozsahu aktivit této podivné nelegální instituce – policii vadila nepovolená tiskárna, nepovolená nemocnice, a ovšem také nepovolené veřejné přednášky.

Ještě jeden drobný, ale významný fakt ukazuje od zveřejnění básně Ženám českým k Budči, totiž jméno, se kterým tu Barbora Němcová poprvé vystupuje na veřejnosti, aby je pak provždy používala jako své jméno literární a postupně i ve styku se stále širším okolím. Sotva šlo v tomto případě o osobní rozhodnutí. V okruhu Budče a ženského kroužku encyklopedistek patřilo vlastenecké jméno k všeobecné povinnosti. Anna Růžičková se nazývala Vlastimila, Vilemína Volfová – Budislava, Tereza Laadtová – Svatava, Josefa Machotková – Bohoráda, skutečná občanská jména Němečkových dcer jsou nám skryta za jmény Milada, Zdenka, Srdceslava, Drahotina, Božena (či dokonce Božetta⁶⁴), Antonie Rajská nesla jméno Bohuslava, Barbora Štětková, pozdější manželka J. E. Vocela, jméno Jaroslava, Marie Vidimská – Bohdana, Anna Hlavsová – Milina, Eleonora Jonáková – Vědoslava, Františka Michalovicová (později provdaná Amerlingová) – Svatava, Františka Svobodová – Božislava či Bohunka.

Některá místa korespondence mezi Amerlingem a Rajskou a v dokumentech z pozůstalosti nasvědčují, že vlastenecká jména nebyla věcí osobní volby, ale byla bezprostředně Amerlingem přidělována.⁶⁵ Lze předpokládat, že nová adeptka kroužku, autorka encyklopedických hesel Iassi a Iris, získala své jméno Božena právě touto cestou, bylo to jméno, které ostatně dobře odpovídalo „poetice“ budečského pojmenovacího aktu, patří jak do rejstříku oblíbených „slavných slovanských jmen“ (spolu se Zdenou, Miladou, Jaroslavou), tak k velmi

64) Jméno Božetta dokládá Čeněk Zíbrt ve svém výkladu agendy pozdějšího Spolku Slovanek (ZÍBRŤ 1907: 208n.).

65) V dopise K. S. Amerlingovi ze dne 22. 9. 1842 mu A. Rajská připomíná, že dosud neudělil jména slečně Laadtové a Volfové (LA PNP, fond F. L. Čelakovský). Amerling v listu z deníku 22. 8. 1843 zaznamenává pokřtení slečny Jonákové na Vědoslavu (text dovoluje číst i „Vidoslava“, ale tuto podobu vlasteneckého jména nemáme doloženu odjinud – Literární archiv PNP, fond K. S. Amerling, I A 57; mimochodem údaj o jméně Věroslava – srov. HOFFMANNOVÁ 1982: 65 – je zjevně omyl).

frekventované oblasti jmen, často nově tvořených, odkazujících k posvátným hodnotám božství (Bohoráda, Bohuslava, Božislava či Bohunka, Bohdana a konečně i Svatava), které odpovídalo silnému mysticismu budečské politikosti.

Dráha Němcové vedla „kroužkem encyklopedistek“ dál, k mnohem odvážnější představě literatury nejen jako služby vlasti, ale jako dramaticky pojatého osobního poslání. Byť po odchodu Rajské do Vratislavi vznikají na troskách původního kroužku jiná seskupení, jako byla redakce již neuskutečněného ženského almanachu nebo pozdější kruh Slovanek, Němcová už se ženskému spolkaření vzdaluje – a zřejmě nejen proto, aby se vyhnula odsudkům svého nápadně se zamotávajícího milostného života, či proto, že se brzy na delší čas vzdaluje z Prahy. Rámce ženského spolkaření jí budou záhy těsné, bude ji lákat spíše prostředí mužské, v němž nebude jednou z dalších adeptek nedotknutelného „velkého Učitele“, ale obdivovaným, zcela adresným a také výlučným předmětem pozornosti a okouzlení.

Němcová patřila ostatně k těm nemnoha z někdejšího kroužku encyklopedistek, které se nevytratily z kulturní paměti. Celistvější informace máme kromě ní jen o životě Antonie Rajské, Anny Vlastimily Růžičkové, Bohunky Svobodové-Pichlové alias Marie Čacké. Pár základních dat se traduje o Anně Milině Hlavsové (1811–1892), dceři mlynáře z Nových mlýnů na někdejším Primátorském ostrově v Praze u dnešního mostu proti Letné, víme o jejím vztahu k Zachovi, který ztroskotal zřejmě na odporu rodiny, o tom, že její sestra Marie se provdala za podskalského dřevaře Karla Kuřáka. Hlavsová se mihne i korespondencí Němcové, když je Němcovou – jako mnozí další – požádána o podporu. Velmi málo víme o Marii Hoškové (1815–1894), předpokládáme, že kvůli ženskému kroužku opustila módní salon paní Kasparové (rozumíme-li správně poznamce v dopise Antonie Rajské), aby se mohla vzdělávat. Bettina Miloslava Brádková utkvívá v paměti jako „nevěrná přítelkyně“ zmytizované Němcové, povšimneme si jí nanejvýš ještě v seznamu sběratelek Ženského výrobního spolku českého v Praze v půli sedmdesátých let a jako přispěvatelky *Ženských listů*. O Barboře Jaroslavě Štětkové, rodačce z Litně na Berounsku, sestře kutnohorského vlastence dr. Josefa J. Štětky a příležitostně literátce, víme, že se v roce 1842 odstěhovala z Prahy do Kutné Hory. Seznámila se tam s básníkem Janem Erazimem Vocelem, za kterého se vzápětí provdala (Petr Miloslav Veselský, její odmítnutý nápadník, na její svatbu napsal

galantně oslavnou ódu pro *Českou včelu*). S manželem se na sklonku roku 1843 odstěhovala do Prahy (bydleli na rohu Dlouhé a Hradební, tj. v č. p. 726/II, později v ulici Krakovské). Dochoval se nám o ní nadšený soud J. V. Friče, podle něhož vynikala ušlechtilostí a „spanilostí přímo ideální“, stejně jako prudký odsudek Staňkův („poznal jsem v ní nejsprostější, nejsurovější ženu v ouhledné obálce,“ říká o ní v listu Rajské, tehdy již Čelakovské). Ten postoj však může být sotva nestranný – Štětková-Vocelová Staňka (který se skutečně netěšil jako praktický lékař nejlepší pověsti) tehdy vinila z chybného léčení dcerky Růženy. Ostatně brzy po své dcerce zemřela i ona, pouhé tři roky po svatbě (1846). Eleonora Vědoslava Jonáková – mohla by se skrývat v encyklopedii za heslem podepsaným šifrou „J.“ – převzala později polovinu ústavu založeného Rajskou, její vzdělávací ústav působil v padesátých letech na Uhelném trhu č. p. 415/I, vedle Platejzu. Mnoho nevíme o Vojtěšce Broulíkové, Tereze Svatavě Laadtové (o ní jen to, že jí v roce 1842 zemřel otec a že byla zamilovaná do svého bratrance). Beze stopy v Mělníce nám mizí Marie Bohdana Vidimská, vážná známost Amerlingova, rozešel se s ní kvůli Rajské. O Josefě Bohorádě Machotkové alias Mudroslávce je nám známo, že byla blízkou přítelkyní J. Fričové, že po rozchodu s Rajskou Amerling usiloval i o sblížení s ní, že byla přítelkyní Milininy sestry, paní Krčmářové, a že se po smrti svých pěstounů provdala v roce 1847 za MUDr. Josefa Rudu, kustoda Českého muzea (také o ní se Němcová zmiňuje ve své korespondenci). Víme, že byla později členkou Ženského výrobního spolku a sepsala brožurku o loterii. Františka Svatava Michalovská čili Michalovicová byla dcera plzeňského kupce, po jeho bankrotu a smrti se odstěhovala s matkou a sourozenci do Prahy (alespoň Amerling hovoří v množném čísle o „dívkách Michalovic“), kde působila v měšťanských rodinách jako vychovatelka, např. v rodině kovolijce Mencla v Budči. Od ledna 1845 převzala druhou polovinu dívčí školy v Budči (po zrušení Budče se škola stěhovala do Vodičkovy 698/II, Široké-Jungmannovy 18/II, nakonec na Václavské náměstí do domu U zlatého beránka – tam zůstala do roku 1870, kdy odchodem Amerlingové na odpočinek ústav zanikl). To už byla ovšem Svatava manželkou K. S. Amerlinga (od r. 1847), po jehož boku je také pochována v legendární Budči nad obcí Kováry u Zákolan. Němcová o paní Amerlingové psala velice kriticky a také Frič ji v *Pamětech* označuje za „bigotní Němku“. Na konci let čtyřicátých však byla činorodou členkou výboru Spolku

Slovanek – tedy přesněji řečeno zvláště jeho „zapovské frakce“. O Vilemíně Volfové máme údaje, že byla sirotkem po lékaři a žila v Praze s matkou, v listopadu 1845 odjela do Bělehradu, kde nastoupila místo guvernanky v knížecí rodině (mimořádně: její stůl si před odchodem koupili Zapovi za 5.40 zl., když si zařizovali v Praze po příjezdu z Haliče domácnost). Do zorného pole literární historie se dostala jako láska „budečského“ básníka a vášnivého filologa Josefa Jaroslava Kaliny (koluje i zpráva o jejich tajném sňatku v Pešti, ale nemáme příliš důvod jí věřit – byť v dopisech skutečně hovoří o Kalinovi jako o svém „choti“). Po Kalinově smrti se Mína postarala o jeho náhrobek, krátce pobývala v Praze a účastnila se činnosti Spolku Slovanek, ale pak znovu odešla do Bělehradu, kde se provdala za francouzského konzula Aréna de Var a údajně někdy počátkem padesátých let zemřela. Slečny Němečkovy, dcery Petra Němečka, profesora na gymnáziu v Hradci Králové (učil i historika V. V. Tomka) a později na pražském akademickém gymnáziu, byly spolu s matkou Otýlií hvězdami české společnosti přelomu třicátých a čtyřicátých let (Innocencie, Klotylda, Karolina, Ema). V roce 1844 přišly o oba rodiče a stopy po nich se ztrácejí a to, co zůstalo, je spousta nejasností. Josef Václav Frič vzpomíná na *dvě* z nich jako na horlivé návštěvnice kroužku, Ivan Čech ve své oslavné Kytce zmiňuje *tři* sestry, které mu připomínají Libuši, Vlastu, zatímco ta třetí je „právě Boženka“, Josef Rank, synovec Franty Šumavského, označuje všechny čtyři za horlivé pražské vlastenky (NOVOTNÝ 1951: 92). Pod téměř šesti desítkami hesel objeveného rukopisu encyklopedie nacházíme jména Zdenky a Milady Němečkové (tato jména známe i z publikovaných textů), ale také jména Drahotiny a Srdceslavy (nikoliv Boženy, kterou uváděl Ivan Čech a která se nám pak zase objevuje v dokladech výboru Slovanek – dokonce snad – smíme-li věřit Zíbrtovu přepisu – v podobě Božetta! – ZÍBRT 1907: 208). Jak se tato jména vztahují ke skutečným jménům dcer profesora Petra Němečka, zůstává pro nás záhadou.

Na vytráčení osudů žen z kulturní paměti si právem stěžovala už Vlasta Kučerová ve své čtyřiaosmdesát let staré studii, když se pokoušela poskládat do souvislejší mozaiky útržky dat o ženském kroužku – jak říká – „první uvědomělé feministky“ Antonie Rajské, a bohužel i toto vytráčení patří do příběhu „ženské encyklopedie“. Je to ovšem i součástí příběhu mnohem obecnějšího: představa „ženské společenské role“ 19. století sice počítala s ženou-vlastenkou, stojící

„po boku“ muže-vlastence v jeho národně emancipačních snahách, ale tento ideál (jakkoli omezený) zůstával velice křehký a ve střetu s obvyklým stereotypem úlohy ženy v soukromém životě a v rodině snadno podléhal. Manželství odvedlo Rajskou na řadu let z vlasti a zcela zvrátilo její kulturní a společenské ambice, podobně tomu bylo u dalších členek kroužku, pohlcených rodinným životem nebo odsouzených k obtížné ekonomické situaci samoživitelek (dochované dopisy zadlužené básnířky Vlastimily Růžičkové, tvrdě se živící jako švadlena, Václavu Hankovi s opakovanými žádostmi o finanční pomoc jsou truchlivým protějškem všeobecně známých a v legendu proměněných prosebných dopisů Němcové, která tvrději odmítala žít se jinak než literaturou). Ostatně ani K. S. Amerling, když později vzpomínal na léta budečské pospolitosti, se nestal kronikářem ženských aktivit, které tehdy alespoň zčásti inspiroval. Ani vůči Rajske nedokázal pohříchu potlačit osobní výčitky a zklamání z jejího dávného odmítnutí a vyjadřuje se o ní nečekaně příkře: „Ženu tu nepoutalo k němu ani ideální jeho smýšlení ani vysoké záměry jeho, ji vábilo toliko vynikající postavení, jež tenkrát zaujímal,“ a jakmile se zdálo, že ho Štěstěna opouští, „chutě provdala se za jistého profesora, vdovce to se čtyřmi dětmi“ a zrádně opustila nezaopatřenou školu (LA PNP, fond K. S. Amerling, karton I A 12). Kupodivu ani rozmáhající se ženské hnutí se již k „epizodě“ Budče nevracelo a intelektuálky druhé poloviny století své předchůdkyně z konce třicátých a počátku čtyřicátých let nepřipomínaly.

O dvacet let později už česká literatura mířila jinam a také encyklopedické úsilí bylo možné postupně stavět na solidnějších základech, než nabízel mýtus budečského všeučiliště a rozsáhlá spolupráce diletantů a diletantek. Knižní vydání *Básní Vlastimily Růžičkové* (1859) již zájem nevyvolalo a podobný osud potkal i dřívější vydání veršů Marie Čacké (1857), což obecně vybízelo k umlknutí, prvnímu předpokladu zapomnění. „V rodině beztoho pořáde dost je co šukati a se starati, že matce nebývá do zpěvu,“ komentuje to s klidným nahladem někdejší encyklopedistka Svobodová-Pichlová-Čacká.

Přestože se „doba“ přehnalá dosti nelítostně přes dávný pokus o ženskou encyklopedii a přes vzdělávací kroužek dívek a paní, ze kterého vyrostla, nebyl to pokus nicotný a bezvýznamný.

Křečovitý a rychle zastarávající „jazyk Budče“, ke kterému se vázala, na poli ženské encyklopedie přece jen cosi důležitého znamenal. Přinesl totiž velmi revoluční návrh podoby „ženského jazyka“

a s ním spjatého „ženského tématu“. V tomto návrhu se samozřejmě potvrdilo poměrně široké chápání „ženského aspektu“, jak je nastolila již Herloszsohnova encyklopedie, když vědomě představovala „ženský svět“ jako otevřený svět veškeré vzdělanosti, snad jen v jiném hodnotovém uspořádání (i přímé potlačení „kuchyňského“ tématu u Herloszsohna bylo z toho hlediska významné). Toto otevření však česká ženská encyklopedie nepřijímá nevědomky, je pro ni jednoznačně záležitostí programovou. Bezpochyby nikoli náhodou se právě vysloveně „feministické“ heslo *Frauenvereine* v rukopisném českém ženském všenaučníku objevuje (Jednoty ženštin) v podobě důkladně přepracované, faktograficky je mnohem bohatší než německá předloha, ze které přísně vzato přebírá jen několik motivů. Kroužek žen vedený Antonií Rajskou směřoval k modernější definici ženského světa zcela vědomě, nikoli jen ve vleku své předlohy. Rozšíření „ženského světa“ bylo přijímáno jako samozřejmý předpoklad národní emancipace, „ženský aspekt“ se tu s aspektem „českým a slovanským“ vědomě spojoval, probuzení „české“ a „slovanské“ bylo vnímáno jako základní prvek probuzení ženy. Hlavní ideolog kroužku Karel Slavoj Amerling právě v takovém propojení spatřoval základní položku nově formulovaného postavení české ženy ve světě: „Aspoň ty, slavská panno, ty jemnocitné stvoření rukou nebeských, hluboko učit, věz a věř celou duší, že jaro jest, když fík pučí, že nyní jest ta doba, kde pravý, světu nevídaný život, chceš-li jen vroucně, tobě a veškerému světu nastává. Jasný um vzdělaný, vroucí srdce k štětcí a struně, k dlátu a verši sahající a pilnou ruku u stavení života pamatníků budiž tvá trojice, trojice nerozdílná. – Panny krásné, k Vám píšu ta slova z nejnitiřku mé duše, panny, k jejímuž pohlaví i Bůh sám nejprve poselství poslal, že Spasitel na svět k spáse celého světa přijde, a hleďte celou duší, touto skromností schránkou, pochopiti, čím pokolení lidskému jste a býti můžete. Jen vědomí činí člověka. Vy nejen světu jste porodily spasitele, ale i v Ludmile, v Dombrovce, Olze, Heleně, Etelberge atd. pravým jste ohněm láskyplným jeho veliký zákon lásky v srdce lidská vštěpovaly; a Vám po tisíce let děkujeme ty blahé doby pravého náboženství – kým by i v duchu zachovávaného! Vám svět nikdy nezapomene této zásluhy a navždy Váš zděděný Venušin pas mezi hvězdami stkvíti se bude“ (K. S. Amerling, příspěvek k heslu Byron – RAJSKÁ-ČELAKOVSKÁ 1998).

Přijetí „budečského jazyka“ jako nástroje kultivované ženské rozpravy o tématech odborných a obecně kulturních dovršovalo

přehodnocení obrazu „ženského světa“ a spolu s ním i „ženského jazyka“, vnímaných dosud převážně jako svět i jazyk „domácí“ (tak byl ostatně přece při pohledu zvenčí definován také „český svět“ a jeho jazyk).

I běžná témata ženského hovoru se tímto jazykem posouvala do jiného, vyššího kontextu. „Dítě“ se najednou stává problémem filozofickým. „Nevědouc, co jest úsvit, nezná také těžký význam záhynu a smrti, aniž ví na počátku životní dráhy, kam je povede,“ píše se o něm v encyklopedii podle Herloše (byť s chybným překladem „Für ihn gibt es keinen Morgen“, tj. „není pro něj zítřek“). Vnímá se jako mysterium biologické: „Dítě na začátku svého v matce žití probíhá všechny třídní doby nižších zvířat, jest malítkou, ploticí, rybičkou, co plaz vychází na vzduch, co čtvernožec počíná běhat, co opička na vše koukat, celá jeho duše v nazírání jest pohřížena“ (K. S. Amerling, příspěvek k heslu Dítě – RAJSKÁ-ČELAKOVSKÁ 1998). Ani koketerie není koketerií, ale je „dodolením“, vztahujícím tuctovou erotickou hru k výsostně intelektuálnímu kontextu, topas není jen kamenem pro šperk, ozdobou, ale je sloučeninou „křemene, krzíku a hlíny“, tedy „křemičano krzičan hliničitý“.

V nedokončeném pokusu o ženskou encyklopedii se tak či onak již rodil obraz moderní ženy, vymaněný z tísnivých mezí zúženého rodinného obzoru.⁶⁶

Příběh encyklopedie dam. *Tvar* 9, 1998, č. 5, 5. 3., s. 1 a 4–5.
Božena Němcová jako encyklopedistka. *Česká literatura* 46, 1998, č. 2, s. 123–133.

66) Děkuji Marcelle Rossové za upozornění na dopisy Vlastimily Růžičkové Václavu Hankovi a Daliboru Turečkovi za jeho připomenutí kollárovskeho pozadí slova „dodolení“.